

προς τα μαθηματικά που χαρακτηρίζει τον περισσότερο κόσμο, καμιά φορά ακόμα και τους ίδιους τους μαθηματικούς. Αναμφίβολα όμως υπογραμμίζει την ύπαρξη μιας μεγάλης ευκαιρίας και μ' αυτό τον τρόπο αποτελεί μια πρόκληση. Η εκπαίδευση έχει πολλά να διδαχθεί από την επιτυχία της μαθηματικής λογοτεχνίας. Καλείται να ποικίλλει τις μεθόδους της για να καταφέρει να αντικαταστήσει το μονότονο «θεώρημα-απόδειξη-ασκήσεις» από μια διδασκαλία πιο ευέλικτη, πιο κοντά στην εμπειρία και τα πραγματικά προβλήματα, να υιοθετήσει την πολλαπλή προσέγγιση αναγνωρίζοντας ότι όλα τα παιδιά δε συλλαμβάνουν με τον ίδιο τρόπο τη γνώση, να εντάξει αυτά που διδάσκει στο ιστορικό τους πλαίσιο, να πάψει να χρησιμοποιεί τα μαθηματικά ως μέσο κοινωνικής επιλογής και να τα θεωρήσει κυρίως ως φορέα παιδείας και αγωγής. Αν δεν τα καταφέρει, οι σκληροί νόμοι της αγοράς θα επικρατήσουν, ό,τι κι αν αυτό συνεπάγεται.

#### ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- [1] Edwin A. Abbot, *Flatland – A Romance in Many Dimensions*, Dover, 1992.
- [2] Αισχύλος, *Προμηθεύς Δεσμώτης*.
- [3] Αριστοφάνης, *Όρνιθες*.
- [4] Isaac Asimov, Foundation, Bantam Books, 1991.
- [5] Lynne Butler, «Review of A Beautiful Mind», *Notices of the AMS*, v. 49, 4, April 2002.
- [6] Andrew Crumey, *Η αρχή του ντ' Αλαμπέρ*, Αθήνα, Πόλις, 2002.
- [7] Matt Damon, Ben Affleck, Gus Van Sant, *Good Will Hunting: A Screenplay*, New York, Miramax, 1997.
- [8] Dante Alighieri, *Θεία Κωμωδία*, (Μετ. Ν. Καζαντζάκη), Αθήνα, Δίφρος 1954.
- [9] Απόστολος Δοξιάδης, *Ο θεός Πέτρος και η εικασία του Γκόλντμπαχ*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1992.
- [10] Denis Guedj, *Το θεώρημα του παπαγάλου*, Αθήνα, Πόλις, 1999.
- [11] Denis Guedj, *Επιχείρηση Μεσημβρία*, Αθήνα, Τραυλός, 2002.
- [12] Denis Guedj, *Το μέτρο του κόσμου*, Αθήνα, Τραυλός, 2002.
- [13] Alex Kasman, *Mathematical Fiction*, web site, <http://math.cofc.edu/faculty/MATHFICT>
- [14] Sylvia Nasar, *A Beautiful Mind*, New York, Touchstone Books, 2001
- [15] Χρίστος Παπαδημητρίου, *Το χαμόγελο του Τούρινγκ*, Αθήνα, Λιβάνης
- [16] Πλάτων, *Θεαίτητος*
- [17] Tom Petsinis, *The French Mathematician*, New York, 1998.
- [18] Philibert Schogt, *Οι άγριοι αριθμοί*, Αθήνα, Πόλις, 2001.

- [19] Simon Singh, «Η φαντασία στην υπηρεσία των αριθμών», εφημερίδα *Καθημερινή*, σελ. 43, 10/9/2000.
- [20] W. H. Stahl & E. L. Burge, *Martianus Capella and the Seven Liberal Arts*, New York, Columbia University Press, 1977.
- [21] Ian Stewart, *Φλάτερλαντ*, Αθήνα, Τραυλός, 2002.
- [22] Malba Tahan, *Ο άνθρωπος που μετρούσε*, Κάτοππο, 2002.
- [23] Jody Trout, «Review of Flatterland», *Notices of the AMS*, v. 49, 4, April 2002.
- [24] Κάρλο Φραμπέτι, *Το βιβλίο κόλαση*, Opera, 2003
- [25] Thomas Vogel, *Το τελευταίο παραμύθι του Μιγκέλ Τόρρες ντα Σίλβα*, Κριτική, 2003

#### ΤΑ ΓΑΚ ΣΑΜΟΥ ΚΑΙ Η ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΜΛΟΓΙΚΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Με αφορμή το βιβλίο:

Χ. Ν. Λάνδρος, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο πρωτόκολλο αλληλογραφίας της Ηγεμονίας, 1834-1835*, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου "Νικόλαος Δημητρίου", Αθήνα 2001, 709 σελ.

Αλεξάνδρα Σφοίνη

ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ και αρχεία ήταν το αντικείμενο ενός επιστημονικού διημέρου που διοργανώθηκε από το Ιστορικό Αρχείο Σάμου στις 26-27 Απριλίου 1991 – στο πλαίσιο μιας σειράς παρεμβάσεων των ΓΑΚ με σκοπό την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση της κοινωνίας για τον ρόλο των περιφερειακών αρχείων<sup>1</sup> – του οποίου τα Πρακτικά κυκλοφόρησαν την επόμενη χρονιά με την οικονομική υποστήριξη του Δήμου Σαμίων, αποτελώντας το πρώτο στην ουσία αυτοτελές δημοσίευμα του τοπικού Αρχείου<sup>2</sup>. Επειτακή, θα έλεγε κανείς, η δημοσίευση μετά δέκα έτη μιας μελέτης που υπογράφεται από τον προϊστάμενό του Χρίστο Λάνδρο, ο οποίος από το 1989 συμβάλλει αδιάλειπτα και καθοριστικά στη διαμόρφωση της σύγχρονης φυσιογνωμίας του σαμιακού Αρχείου. Πρόκειται για την έκδοση του πρώτου πρωτοκόλλου της Ηγεμονίας, στο οποίο καταγράφονται οι πράξεις της διοίκησης αμέ-

Η Αλεξάνδρα Σφοίνη είναι Ιστορικός, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

σως μετά την εγκαθίδρυση του ηγεμονικού καθεστώτος (1834-1835), με εκτενή ιστορική εισαγωγή. Το βιβλίο αφιερώνεται στη μνήμη του Αλέξη Σεβαστάκη που υπήρξε από τους πρωτεργάτες στην αξιοποίηση του ιστορικού αρχειακού υλικού, πράγμα που συνάδει με τους προβληματισμούς εκείνης της αρχειονομικής και συνάμα ιστορικής συνάντησης κατά την οποία έγινε μια πρώτη χαρτογράφηση των σαμιακών αρχειακών συλλογών και των ζητούμενων της έρευνας σχετικά με την ιστορία της Σάμου<sup>3</sup>.

Το Αρχείο Σάμου έχει μακρά ιστορία. Ιδρύθηκε το 1882 επί Ηγεμονίας, όπως ονομάζεται η ιστορική περίοδος κατά την οποία η Σάμος αποτελούσε ημιαυτόνομο κρατίδιο υπό την επικυριαρχία της Πύλης, διοικούμενο από χριστιανό, συνήθως Φαναριώτη ηγεμόνα, για την εναπόθεση των αρχείων της ηγεμονικής διοίκησης με την ονομασία Δημόσιον Αρχαιοφυλακείον<sup>4</sup>. Μετά την ένωση με την Ελλάδα (1912) μεταβλήθηκε σε δημόσια υπηρεσία υπαγόμενη στο Υπουργείο Εσωτερικών και εποπτευόμενη από τα ΓΑΚ (όπως και τα Αρχεία Επτανήσου και Κρήτης), αρμόδια για την έκδοση αντιγράφων συμβολαιογραφικών και ληξιαρχικών πράξεων. Την ονομασία Ιστορικό Αρχείο διατήρησε από το 1938 ως το 1991, οπότε μετονομάστηκε σε Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Νομού Σάμου.

Ως εκ τούτου ο κύριος όγκος του ιστορικού υλικού αποτελείται από τα αρχεία της ηγεμονικής διοίκησης, όσα δεν καταστράφηκαν από αμέλεια ή ανώμαλες πολιτικές καταστάσεις, στα οποία προστέθηκαν λίγες συλλογές εγγράφων της προεπαναστατικής και επαναστατικής περιόδου της Σάμου, δωρεά τοπικών φορέων ή αγορασμένες από τα ΓΑΚ στα 1936-38. Νεότερα αρχεία του 20ού αιώνα άρχισαν να επισημαίνονται και να εισάγονται μετά το 1989 με αργούς ρυθμούς οφειλόμενους σε ανεπάρκειες τόσο κτιριακές όσο και του έμψυχου δυναμικού: η στενότητα του νεοκλασικού κτιρίου της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης, στην προκυμαία, που φιλοξενούσε το Αρχείο, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του διμελούς προσωπικού (άρτι αποσπασμένου τότε από τη Μέση Εκπαίδευση), δυσχέραινε τις προσκτήσεις, καθώς και την πρόσβαση στο ιστορικό υλικό που στοιβαζόταν αταξινόμητο σε χώρους της Βιβλιοθήκης.

Αυτή η συνήθης για τα περιφερειακά αρχεία θλιβερή εικόνα<sup>5</sup> καθίσταται αναστρέψιμη μετά τη μεταστέγαση στο διόροφο λιθόκτιστο κτίριο των πρώην σωφρονιστικών και στη συνέχεια (ως το 1968) επανορθωτικών φυλακών Σάμου. Εξοικοδομημένο το 1882 επί ηγεμόνα Κωνσταντίνου Αδωνίδη, η οποία πραγματοποιήθηκε με αρκε-

τή καθυστέρηση, το 2001 (η απόφαση είχε παρθε ήδη από το 1989), θέτοντας αισίως τέρμα σε ακρόχρονες περιπλανήσεις του Αρχείου. Η διαμόρφωση του παλαιού δημόσιου Αρχείου, το οποίο βρίσκεται σε κεντρικό αλλά και χαμένο σημείο της πρωτεύουσας της Σάμου αποτελεί παράδειγμα αξιοποίησης ενός χώρου προορισμένου να εγκλείει και να τιμωρεί το “κακό”, μετά από πλήρη αντιστροφή του ρόλου του: οι παλαιές οκταγωνικού σχήματος φυλακές με την εσωτερική αυλή και τα καγκελόφρακτα παράθυρα έχουν μετατραπεί σε καλαίσθητο λειτουργικό χώρο ανοικτό σε πολιτιστικές δραστηριότητες που αποβλέπουν στην ενεργητική διατήρηση της συλλογικής μνήμης<sup>7</sup>.

Η φύλαξη του υλικού γίνεται στα οκτώ πρώην κελιά που χρησιμοποιούνται ως αρχειοστάσια με ένα σύστημα σύγχρονων κινητών αρχειοθηκών για καλύτερη προστασία, ενισχυόμενη και από τον κλιματισμό, και μέγιστη εκμετάλλευση των τετραγωνικών. Στους άνετους χώρους των διοικητικών υπηρεσιών διεκπεραιώνονται εργασίες σχετικές με την ταξινόμηση και περιγραφή, τη μικροφωτογράφιση ή ψηφιακή απεικόνιση του υλικού. Η ταξινόμηση, μία από τις σημαντικότερες, καθώς γνωρίζουμε, αρχειονομικές δραστηριότητες, έχει επεκταθεί, πέραν των ηγεμονικών, για τα οποία υπάρχουν παλαιότεροι κατάλογοι<sup>8</sup>, σε 46 νεότερα αρχεία. Έχει επίσης προχωρήσει η ηλεκτρονική αρχειοθέτηση των ιστορικών αρχείων (17ου - 19ου αι.) στο πλαίσιο του προγράμματος «Κιβωτός του Αιγαίου», το οποίο ξεκίνησε από το 1993 σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Έχουν καταχωρηθεί πάνω από 11.500 περιλήψεις ταξινομημένων εγγράφων από τις συλλογές, τα ηγεμονικά αρχεία και τα ληξιαρχικά βιβλία. Απομένει η φωτογράφησή τους μετά το 1850<sup>9</sup>.

Ως προς τα νεότερα αρχεία, έχει σχεδόν ολοκληρωθεί η επισήμανση των ανεργών και προβλέπεται η καταγραφή των ενεργών αρχείων της διοίκησης Σάμου και Ικαρίας. Συνολικά έχουν γίνει προσκτήσεις πολλών (πάνω από 130) αρχείων, εκπαιδευτικών, κοινοτικών, δημοσίων υπηρεσιών, καταστίχων, οπτικοακουστικών και εφημερίδων-περιοδικών<sup>10</sup>. Ασφαλώς η χωρητικότητα του αναπαλαιωμένου κτιρίου δεν είναι απεριόριστη, ένας λόγος παραπάνω για να τονίσουμε την αναγκαιότητα εφαρμογής ορίων στην πολιτική συλλογής υλικού – αφού πρώτα απαντηθεί το κρίσιμο ερώτημα τι αποτελεί αμιγώς αρχειακό υλικό – με γνώμονα τις αρχές του σεβασμού του αρχείου και την αγαστή συνεργασία ανάμεσα στο Ιστορικό Αρχείο και στα μικρότερα αρ-

χεία δήμων και κοινοτήτων ή άλλα ιδρύματα, τα οποία ενδεχομένως είναι οι φυσικοί κάτοχοι ή αποδέκτες ορισμένων αρχειακών συλλογών, στις βιβλιοθήκες και στα τοπικά ιστορικά μουσεία, ό,τι δηλαδή προωθεί την πολιτιστική αποκέντρωση<sup>11</sup>.

Από την άλλη πλευρά, στο μέτρο που ουσιαστικός σκοπός της τήρησης των αρχείων είναι η δυνατότητα πολλαπλής χρήσης τους στην κοινωνία, η πολιτική πρόσβασης στις συλλογές (και μάλιστα του 20ού αιώνα, οι οποίες παραμένουν σε μεγάλο βαθμό αταξινόμητες) αποτελεί κύριο και καθημερινό έργο του Αρχείου. Εκτός από την εξυπηρέτηση των ερευνητών, για τους οποίους λειτουργεί ιστορική βιβλιοθήκη που διαθέτει γύρω στους 1.700 τόμους (χωρίς να συνυπολογισθούν οι δωρεές τριών μεγάλων ιδιωτικών βιβλιοθηκών), το Αρχείο συμμετέχει στην ιστορική έρευνα με τη διοργάνωση συνεδρίων σε συνεργασία με διάφορους φορείς<sup>12</sup>, και με δημοσιεύσεις του προσωπικού του – κυρίως του Χρίστου Λάνδρου – σε θέματα τοπικής ιστορίας στον τοπικό τύπο, σε αθηναϊκά περιοδικά και εφημερίδες και σε επιστημονικά περιοδικά<sup>13</sup>. Ασφαλώς έχουν ακόμη να γίνουν πολλά προς την κατεύθυνση αυτή.

Το έργο του σαμιακού Αρχείου είναι πολυσύνθετο και με μεγάλη εμβέλεια στην τοπική κοινωνία. Η κτιριακή αναβάθμιση, παρά τη μόνιμη ανεπάρκεια σε έμπυχο δυναμικό (από τις επτά προβλεπόμενες θέσεις έχουν καλυφθεί μόνον οι τρεις), έχει παίξει σημαντικό ρόλο στην αναβάθμιση των καθαυτό αρχειονομικών εργασιών, στην αξιοποίηση του ιστορικού αρχειακού υλικού και στη συνεχή βελτίωση των άλλων υπηρεσιών. Η εξυπηρέτηση των πολιτών, δικηγόρων και ιδιωτών, δημόσιων υπηρεσιών, σχολείων, το καθιστά ζωντανό πυρήνα, σημείο καθημερινής συνεύρεσης και κύτταρο πολιτισμού. Συχνή είναι η παρουσία του στους τοπικούς ραδιοηλεκτρονικούς σταθμούς του νησιού σε εκπομπές ιστορικού περιεχομένου. Στο πλαίσιο ενός ευρύτερου πολιτιστικού σχεδίου, το νέο κτίριο προσφέρεται σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες (σεμινάρια, διαλέξεις, επισκέψεις σχολείων, μαθητικές εργασίες), εκθέσεις αρχειακού υλικού (έχουν γίνει οκτώ εκθέσεις για διάφορες περιόδους της σαμιακής ιστορίας) και σε επιστημονικές εκδηλώσεις που φιλοξενούνται στην αίθουσα που λειτουργεί στον άνω όροφο (πρώην γυναικείες φυλακές) ως αναγνωστήριο και στο αίθριο. Συγκρατούμε τη συνάντηση πρώην πολιτικών κρατουμένων με τίτλο «Ιστορίες της φυλακής και της εξορίας» (21 Νοεμβρίου 1999), το συνέδριο «Προσεγγίσεις στην Οθωμανική/Ελληνική κοινωνική ιστορία και

πολιτισμό: Κέντρο και περιφέρεια» που οργανώθηκε από το Τμήμα Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Princeton (12-16 Σεπτεμβρίου 2001), και πρόσφατα (11-13 Σεπτεμβρίου 2003), το συνέδριο με θέμα «Η Πολιτιστική Κληρονομιά των Αρχείων ως Πηγή Έρευνας, Γνώσης και Εκπαίδευσης», που οργανώθηκε από το Ινστιτούτο Επιμόρφωσης του Εθνικού Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης σε συνεργασία με τα ΓΑΚ.

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. σχετικά Νίκος Καραπιδάκης, «Το εθνικό δίκτυο αρχείων», *Συμπόσιο Αρχειονομίας. Αρχεία και αρχειακοί: ένας ιστός*, Κέρκυρα, 11-13 Οκτωβρίου 1991, Ελληνική Αρχειακή Εταιρεία, Αθήνα 1992, σ. 21-35.
2. *Τοπική Ιστορία και αρχεία. Πρακτικά διημέρου. Σάμος, 26-27 Απριλίου 1991*, Ιστορικό Αρχείο Σάμου - Δήμος Σαμίων, Σάμος 1992.
3. Βλ. ενδεικτικά: Χρίστος Λάνδρος, «Ιστορικό Αρχείο Σάμου. Το αρχείο των Γενικών Συνελεύσεων (1834-1912)», *ό.π.*, σ. 129-141· Μανόλης Α. Βουρλιώτης, «Τα αρχεία της Έκτακτης Επιτροπείας των Ανατολικών Σποράδων (1828-1830)», *ό.π.*, σ. 81-108· Γιώργος Μουτάφης, «Ιστορικοί προβληματισμοί σχετικά με την Σαμιακή Ηγεμονία, 1867-1876», *ό.π.*, σ. 167-195.
4. Για το ιστορικό και τις συλλογές του Αρχείου, βλ. Χρίστος Λάνδρος, «ΓΑΚ - Αρχεία Ν. Σάμου: Περιεχόμενα», *Επετηρίδα των Γενικών Αρχείων του Κράτους των ετών 1991-1992*, Αθήνα 1993, 182-196· ο ίδιος, «Ιστορικό Αρχείο Σάμου (Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Νομού Σάμου). Δημόσιον Αρχαιοφυλακείον. Μια νέα υπηρεσία για την εξυπηρέτηση των αναγκών της ηγεμονικής διοίκησης Σάμου», *Αρχειακά Νέα* 19 (2001), 41-44. Βλ. επίσης την ιστοσελίδα των ΓΑΚ Σάμου <http://gak.sam.sch.gr>.
5. Αλίκη Νικηφόρου-Testone, «Η ανατομία ενός περιφερειακού αρχείου: δραστηριοποίηση και προοπτικές», *Συμπόσιο Αρχειονομίας...*, *ό.π.*, σ. 36-49.
6. Το Αρχαιοφυλακείο στεγάστηκε πρώτη φορά στο νεόδμητο κτίριο των φυλακών το 1892, μετά την κατεδάφιση του πρώτου οικήματος κοντά στο Ηγεμονικό Τυπογραφείο. Κατόπιν φιλοξενήθηκε στο ισόγειο του σημερινού Μουσείου, στα υπόγεια του Δημαρχείου, τέλος στο ισόγειο της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης, βλ. Χρίστος Λάνδρος, «Η μετατροπή των επανορθωτικών φυλακών σε κτίριο Ιστορικού Αρχείου Σάμου», *Απόπλους* 17 (1997), 23-29.
7. Στο ίδιο, σ. 29.
8. Από τον πρώην προϊστάμενο του Αρχείου Ηρ. Μιχαλιάδη έχουν συνταχθεί ευρετήρια

- και κατάλογοι σε αδημοσίευτες εργασίες του που έχουν κατατεθεί στην κεντρική Υπηρεσία των ΓΑΚ, βλ. Χρίστος Λάνδρος, «ΓΑΚ - Αρχεία Ν. Σάμου: Περιεχόμενα», *ό.π.*, σ. 185 και ο ίδιος, «Ιστορικό Αρχείο Σάμου...», *ό.π.*, σ. 42.
9. Οι παλαιότερες συλλογές έχουν μικροφωτογραφηθεί από το ΙΠΑ, βλ. Αγαμέμνων Τσελίκας, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου Δ' 1984-1987*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1988, σ. 189-191.
10. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με κατάλογο του Χρίστου Λάνδρου τον οποίο έθεσε υπόψη μου (Μάιος 2002), έχουν προσληφθεί: 26 εκπαιδευτικά αρχεία (1888-1998), 5 κοινοτικά (1822-1970), 35 Δημοσίων Υπηρεσιών (1908-1944), 64 ιδιωτικά αρχεία και συλλογές (1713-1999), 2 κατάστιχα (1825, 1875-1902), οπτικοακουστικά αρχεία (7 φωτογραφικά, 8 βιντεοταινίες, 8 μικροφίλμς, 322 κασέτες προφορικής ιστορίας), εφημερίδες και περιοδικά (1878-2002). Πρβλ. και Χρίστος Λάνδρος, «Ιστορικό Αρχείο Σάμου...», *ό.π.*, σ. 43-44.
11. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. Ανδρέας Μπάγιας, *Αρχειονομία. Βασικές έννοιες και αρχές*, Αθήνα 1998 και Judith Ellis (επιμ.), *Η διαχείριση των αρχείων*, μετάφραση Ζωή Οικονόμου, Ελληνική Αρχειακή Εταιρεία, Αθήνα 2000. Βλ. επίσης Χρίστος Λάνδρος, «Τα τοπικά ιστορικά μουσεία και ο ρόλος τους», *εφ. Χαραυγή*, 4.10.2003.
12. Βλ. τα Πρακτικά: *Η Σάμος από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, τ. 1-2, Αθήνα 1998· *Η πόλη της Σάμου: Φυσιογνωμία και εξέλιξη*, Δήμος Σαμίων, Γ.Α.Κ. - Αρχεία Νομού Σάμου, Αθήνα 1998· *Η Σάμος στα νεότερα χρόνια, 17ος-20ός αιώνας* (επιμ. Μανόλης Βουρλιώτης - Αλεξάνδρα Σφοίνη), Αδελφότητα Σαμίων Αθηνών, Αθήνα 2002· *Ο Τύπος*

στη Σάμο, αναπαραστάσεις της τοπικής κοινωνίας, 19ος-20ός αι., Αθήνα 2003.

13. Από τις δημοσιεύσεις του Χρίστου Λάνδρου, οι οποίες βασίζονται σε αρχειακό υλικό: «Η εκπαίδευση στη Σάμο κατά την καποδιστριακή περίοδο 1828-1830. Η κρίση του 1829», Πρακτικά συνεδρίου *Ο Γ. Κλεάνθης και η εποχή του*, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σάμου, Σάμος 1991, σ. 171-190· «Ονομαστικός κατάλογος των εν Σάμω ιερέων, ιερομονάχων και μοναχών. Μια απογραφή των κληρικών της Σάμου το 1830», *Αντιπελάργηση, Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 375-448· «Το λαθρεμπόριο καπνού στη Σάμο και η εταιρεία του οθωμανικού μονοπωλίου Régie (1880-1895)», *Η Σάμος στα νεότερα χρόνια, 17ος-20ός αιώνας*, *ό.π.*, σ. 111-128· «Μοναστηριακές απογραφές της Σάμου τον 19ο αιώνα», *Σαμιακές Μελέτες* 5 (2002), 125-154.